

המתח שבסיפורי עגנון

מאת ד"ר יעקב קקוב

יצירתו רבת-הגוונים ורבת-הממדים של ש"י עגנון מהווה תופעה חד-פעמית בספרותנו. כמנדלי מוכר ספרים לפניו, יצר עגנון נוסח משלו, הן מבחינת הצורה והסגנון והן מבחינת התוכן.

שרשיו של עגנון נעוצים בעולם הפולקלור העממיות היהודיים והוא הגדיל לעשות בתיאור עולם זה. אבל לא רק עולם האמונה והתמימות הוא עולמו של הסופר, אלא גם עולמו הראליסטי המודרני של האדם בן המאה העשרים. הוא בחר לו דרך משלו כדי להאיר את נפתולי האדם המודרני ולגלות את ההתרחשויות שמתחת לסף-ההכרה שלו. מבחינה זו יצירתו היא בעלת עמקים ורבידים מרובים; זוהי יצירה שמעניקה משמעות אוניברסאלית לבעיות היהודי והאדם של זמננו.

לכאורה, תהום רבה ומרחק גדול מפרידים בין עגנון, ציירם של החיים היהודיים השלמים בגליציה ובפולין — אותם חיים תמימים שר' יודל חסיד מייצג אותם ב"הכנסת כלה" — ובין עגנון בעל "ספר המעשים" ובעל הסיפורים הארכאיים "עידו ועינם" ו"עד עולם". שהרי סיפורים אלה יסודות ריאליסטיים וסורראליסטיים משמשים בהם בערבוביה, בשעה שלכאורה סיפוריו העממיים של עגנון טבועים בחותם עממי ובפשטות פולקלוריסטית בלבד.

הפרשנות העגנונית, זו של דור המבקרים הוותיקים, המיוצג על ידי ברוך קורצווייל ודב סדן מצד אחד, וזו של דור המבקרים החדשים, המיוצג על-ידי דוד כנעני ואברהם באנד מצד שני, היטיבה להצביע על המתח שבסיפורי הסופר. ביקורת זו נוטה להבחין גם ביצירותיו הראשונות של עגנון את השרשים של התפתחותו המאוחרת יותר, ולראות את הקשר האמיץ בכתביו בין הישן ובין החדש. ומעניין, שלאחר פירסום הידיעה על הענקת הפרס לעגנון, בחר העתון "הארץ", שהמספר תורם לו את דבריו בקביעות, לפרסם דווקא קטעים מן הרומאן שלו "שירה", המטפל בהווי החדש של ירושלים. על-ידי כך רצה העתון להדגיש כנראה, שכוחו של עגנון בתיאור ההווה הוא לא פחות מזה של כוחו בתיאור העבר. קו ישר מתוח בין סיפוריו העממיים של עגנון ובין סיפוריו המודרניסטיים הפותחים פתח להבנת נפשה השסועה של המאה העשרים. וניתן לקבוע בלי כל צל של ספק, שעגנון הצליח ליצור מערכת סמלים מיוחדת במינה, שאינה נופלת כמלוא נימה מזו שיצרו גדולי סופרי העולם, החל בפראנץ קאפקה וגמור בגיימס ג'ויס ובתומאס סטרנס אליוט.

ברומאנים רחבי-היריעה שלו, "אורח נטה ללון" ו"תמול שלשום", הראה עגנון את כוחו המיוחד בסמליות. ברומאן הראשון משמשים לו סמליו אמצעי מפותח כדי לתאר את התפוררותו של עולמה העשיר של יהדות אירופה. סמלים אלה מבליטים את שקיעתה של יהדות גליציה ואת תמותתם של החיים

השלמים של הקיבוץ היהודי במזרח אירופה. ברומאן השני, שמרכזו העלילה שבו הוא ההוי של תל אביב ויפו של ימי העליה השנייה, מראים הסמלים — ובייחוד הפרקים המופלאים על הכלב בלק — על לבטיו של הגיבור הראשי יצחק קומר, שנקלע בין האידיאלים של החלוציות ובין הקנאות הדתית. בשני הרומאנים גם יחד מבליטה הסמליות את התרוקנותו של האדם המודרני מערכי מסורת ומעמידה אותו ככלי ריק המשמש כדור-משחק בידי הגורל העיוור. בן המאה העשרים נכסף למציאות של ביטחון, אבל הקרקע נשמטה מתחת לרגליו והוא עומד תוהה ונבוך. הוא איבד את דרכו בחיים ואינו יודע את הדרך לחוף-מבטחים.

סיפוריו המופלאים של עגנון הכלולים ב"ספר המעשים", על אווירת הסיטו והבלהות שבהם, מדגימים יפה את חוסר-הישע שבחיי גבוריהם. סיפורים אלה מוסיפים ממד מיוחד במינו לפרשת יצירתו של הסופר.

נעיין לדוגמא בסיפור "הדום וכסא", שנתפרסם בהמשכים בעתון "הארץ" בשנות 1958-59 ושלא נכלל עוד בכתביו המקובצים. סיפור זה, שהגיבור הראשי שלו מתכוון לעקור מביתו — סמל הביטחון והמסורת — מרובים בו הסממנים האכזיסטנציאליסטיים; עכברים, קוף ותיבת-זמרה ושיר "האין המחלט", הם מן היסודות הסיטויים שבסיפור המעידים על החלל והריקנות שבנפש האדם המודרני. לבעל-הבית ממתיונות אשתו ובתו בתחנת-הרכבת, וכשהוא משתהה בבית בו הוא מתרוצץ מחדר לחדר, חוזרת הבת לקרוא לו. לבסוף לוקחים האב ובתו את חפציהם (מלבושים, תיבה ותמונה מן העקידה) ויוצאים לתחנה. כדוגמת הגיבורים בסיפורים האחרים שב"ספר המעשים" הם תועים בדרך. בלכתם בדרך, האב מעביר לפני בתו את הימים שעברו. הוא מספר לה, כשהיה נשמה התבונן בדורות לראות באיזה מהם יבחר כדי להיוולד בו. לבו נמשך אחר תקופת הזוהר של השופטים ומשום כך הוא מעלה פרטים מרובים על תקופה זו.

ב"הדום וכסא", כמו בסיפוריו המופלאים האחרים מסוג זה, רקם המספר מסכת סמלית-מסתורית. רב הסתום בסיפור סיטוי ומזועזע זה. אולם אין לפקפק ברעיונו המרכזי. המספר בחר לו בגישה סמלית כדי להטעים שאדיר חפצו של האב הוא למסור לבתו את המפתחות לעבר העשיר שלנו. מן העלילה המקוטעת ומאווירת-הסיטו שבסיפור מתברר אל נכון שבכך רואה המספר את תפקידם הראשי של הדור ושל הספרות.

הנימה האליגורית שבסיפורי עגנון מוסיפה ממד של עמקות ליצירותיו. אולם המספר הגביר עוד יותר את אווירת-הפליאה בסיפוריו על-ידי יצירת סוג חדש של סיפור, שבו פנה אל העולם העתיק, הארכאי. ב"עידו ועינם" וב"עד עולם" העלה מסכת-עלילה מזוהר על רקע של שירה ותרבות עתיקה. בשני הסיפורים עוסקים אנשים מודרניים בעתיקות. ב"עידו ועינם" מטפלות הנפשות בלשון עידו ובהימנונים העינמיים האבודים. ב"עד עולם" מביא אותנו הסופר לעולם המופלא של בית-מצורעים. הסיפור "עידו ועינם" מספר כמתוך חלום על הביקוש הבלתי מוצלח אחר לשון הארמונית עתיקה ונשכחת. על-ידי

ביקוש זה מתואר בגוונים סוררליסטיים חוסר ישען של הנפשות העושות בסיפור — ד"ר גינת, החוקר, גמזו, ידידו שעוסק במכירת-ספרים, ואשתו גמולה. ב"עד עולם" מסופר על המלומד עדיאל עמזה, שהקדיש עשרים שנה להכנת ספר על העיר גומלידתא, שנכבשה על-ידי הגותים. עדיאל עמזה מוכן למסור את ספרו לדפוס למר גולדנטהאל. אולם כשגודע לו שכתב-יד עתיק על העיר נמצא בבית-המצורעים הוא הולך לשם כדי לשקוד על כתב-היד ומצטרף למצורעים. דווקא אצל בני עדה זו, שנדיחקו מחוץ לחברה, הוא מגלה את האמת. כלום התכוון הסופר לסמל על-ידי עדת המצורעים זו את מעמדו של עם ישראל בגולה, שעל אף קשי-גורלו הוא שומר על מורשת אמת? חידה היא ומרובים הפירושים. אך יהיו הפירושים מה שיהיו, הסופר בחר להוליכנו לעולם ארכיאיי ומרוחק מן המציאות לא כדי לברוח מן ההווה, אלא כדי ללמד על תקופתנו אנו.

הסיפור "עד עולם" כלול בקובץ סיפוריו האחרון של עגנון בשם "האש והעצים". שם הספר מעיד על כוונת הסופר להראות על הקשר בין הסיפור המקראי ובין העקידה המודרנית שלנו — השואה באירופה. גם כאן משתמש הסופר בעבר כדי ללמד על ההווה. הסיפור "לפי הצער השכר", שבו נפתח הקובץ, מעלה את לבטיו של פייטן עתיק, מר ריבי צדקיהו, בכתבת פיוט על מוטיב העקידה. בלבטים אלה יש בוודאי משום ביטוי למשבר שבנפש הסופר כשהוא בא לתת תיאור אמנותי למה שעבר על עמנו בדורנו.

בסימן משבר זה עומד גם הסיפור "הסימן" שבמדור "עם עצמי" ב"האש והעצים". המספר מתייחד עם עצמו בבית-הכנסת בתלפיות בליל חג השבועות. בשעה שהוא נמצא שם יחידי תוקף אותו רגש של יתמות ובודדות. הוא מהרהר: כיצד הוא יכול לחוג את חג הבחירה אם עירו שוממה ואם היהודים שבה הובלו לטבח? מה ערך לביתו שבנה בירושלים לעומת גודל האסון שהומט על אחיו? והנה המספר נעזר בפייטן רשב"ג שבלייל שבועות היה נוהג לומר אזהרות מפיוטיו. בדמיונו הוא מפליג לבית-המדרש הישן שבעירו בגליציה ומדבר עם "חיים" השמש. כשהוא מתפקח מחלומו מופיעה לפניו דמות איש היוצא מדלתות ארון הקודש. האיש מציג עצמו כפייטן שלמה ושואל את המספר למעשהו בבית-הכנסת. לאחר שהוא מבכה את עירו שחרבה, רואה רשב"ג בצערו ועושה סימן לעירו בשיר, שכל שורה שבו מתחילה באחת האותיות של שם העיר...

כמו בסיפור על פייטן העקידה כן בסיפור זה מטעים המספר את אחדות גורלו של העם. המאה היא, שבה חי גדול הפייטנים רשב"ג, משתלבת עם המאה העשרים. יש כאן מפגש של דורות ושל אידיאלים — ובכך מוצא המספר מקצת תנחומים בזמן מתן תורתנו.

עיקר אמנותו של עגנון באה לגלות לקוראיו בני דורו את המאור שביהדות ושבמורשה העשירה שלנו. בה בשעה הוא כואב את כאב האדם בן המאה העשרים וחושף את לבטי נפשו. בחלק מיצירתו היה לכן לפה ליהודי החדש העומד מוזעזע מול דורו.